

ARMUT AĞACI İNANCININ KAFKASYA'DAKİ İZLERİ*

Éva Csáki

Çev. Bilge ULUĞLAR

ÖZET

Türklerin ağaç inancı yüzyıllardır uygulanmaktadır; ancak armut ağacı gibi meyve ağaçları altında ibadete rastlanmamıştır. Bu makalede, armut ağacı inancının Kafkasya'daki izleri ele alınmaktadır. Türk dil ailesine ait dillerin çoğunda durum böyle değilken, Kafkasya'da yaşayan Karaçay-Balkar Türkleri armudu kertme kelimesi ile ifade ederler.

Bu kelime, büyük ihtimalle, daha sonra ana yurtları olan Karpat havzasının işgalinden önce Kafkasya'nın kuzeyindeki Kuban nehri çevresinde yaşayan Macarlardan alındı. Macarlar, o sırada ve o bölgede armut ağacına ibadeti de benimsemiş olabilirlerdi; çünkü eski yazılı kaynaklarda (aile ve yer isimleri şeklinde) bu durum çok net şekilde ortaya konmaktadır. Armut inancının izleri, armut ağacı ile bağlantılı olarak, çocuk şarkılarında da görülebilir.

Armut ağacı inancının M.S. 680-700 yıllarından önce Kuban'da yaşayan ve daha sonra Etelköz'e giderek oralardan ayrılan ve bir daha geri dönmeyen Macarlarca bilindiğini söyleyebiliriz.

ABSTRACT

Tree-cult of the Turks has been practised for centuries, but cult under fruit trees like pear tree has not been noticed. Traces of the pear-tree cult in the Caucasus is outlined in this article. The Karachay-Balkar Turks living in the Caucasus denote pear with the word kertme, while it is not so in the majority of Turkic languages.

This word was borrowed by Hungarians most probably around the Kuban river north to the Caucasus before the conquest of the Carpathian Basin their later homeland. Hungarians might also have acquired the worship of the pear-tree that time and that area, because already in the first written sources (in the form of family- and place names) it is so well documented. Hints of the pear-cult can also be seen in the children's songs in connection with the 'pear-tree'.

We can state that the pear-tree cult was known in the Kuban region before 680-700 A.D., for the Hungarians left for Etelköz in those years and did not return there ever after.

Anahtar kelimeler: *Armut inancı, Armut, Karaçay-Balkar ve Macar gelenekleri*¹

Key words: pear-cult, kertme, Karachay-Balkar and Hungarian traditions

Karaçay-Türkçe sözlüğünde mevcut olan bir ifade, armut ile ilgili geleneklere ilişkin araştırmam sırasında beni harekete geçirdi. Bu kelime, "Malkar'da Şamanizm döneminde kutsal olduğuna inanılan bir armut ağacı olan *Ravbazi*'dir² (Tavkul 2000: 322). Kelime aynı zamanda Karaçay-Rusça sözlüğünde de mevcuttur; Tenişev bu kelimeyi bir Balkar kelimesi olan *rawbazi* olarak alır; Balk. 'raubazi (derevo poklonenija balkarcev v period jazyčstva)'; tž džaniz terek Krč (Tenişev-Sujunč 1989: 525).

Karaçay'da *armut* için bir ifade mevcut değildir; Türk dil ailesine ait farklı sözlüklerde gördüğümüz *armut*³ ya da *ahlat*⁴ gibi kelimeler yoktur; bunun yerine *kertme* (gruša,

gruševyj) (Teniŝev 1989: 328), *kertme* (armut), *kertme terek* (armut ağacı) (Tavkul 2000: 256), *kertme* (armut) (Karça-Koşay 1954: 133) kullanılır. Bu kelime Kafkasya'daki diğer Türk dillerinde de mevcuttur.⁵ Aynı kelime Kafkasya'da konuşulan ve Türk olmayan dillere de aktarıldı; örneğin, Osetik (osetic) diline *kærdo /kœrttu* (gruša) (Abaev 1958: 584) olarak geçti.

Kelime Macarca'da yer aldığına göre, büyük olasılıkla Macarlar bu kelimeyi o bölgeden aldılar. Ligeti, bir bölgeden alınan *kertme* kelimesinin dil bilimi açısından önemi üzerinde durur (Ligeti 1986: 292). Bazı Orta Türk dili kaynaklarında *kertme*, (armut) olarak belirtilmekle beraber, bu kelime Eski Türk dillerinde yer almaz; hem *kertme* hem de *armut* Türkmen dilinde görülür (= Orta Oğuz) (Toparlı-Çögenli-Yanık 2000: 8, 117); *kertme* Codex Cumanicus'un sözlüğünde *birne* kelimesine (Grønbech 1942: 141) karşılık gelir. Büyük olasılıkla *kertme* (armut) kelimesi Kafkasya'nın kuzeyindeki bölgenin sözcük grubuna aittir.

Ağaç inancı, Türk dil ailesine ait halkların folkloru ile ilgili iyi incelenmiş bir konudur. Ağaca ibadet, putperest Türk halkları arasında görülür; örneğin, Türklerin kutsal ormanı olan efsanevi *Ötüken yış*'den gelen Eski Türklerde görülür.⁶ Kutsal olduğu düşünülen büyük ve ıssız bazı ağaçlar vardır. Kutsal ağaçlar uzun bir geleneğe sahiptir; buna bir örnek Türkiye'deki *adak ağacı*dır. Türkler adak ağacına, bu ağacın dallarına astıkları bir parça kâğıt üzerine yazılı gizli dileklerini götürürler. Putperestlik olarak düşünülen bu gelenek İslâm'a geçişle yasaklanmış olmasına rağmen, başka İslâmî görüşler çerçevesinde günümüzde dahi özellikle Türkiye'deki Alevi ve Bektaşî toplulukları bünyesinde muhafaza edilmektedir (detaylar için bkz. Er 1996).

Dede Korkut Kitabı'nın⁷ ikinci hikâyesinde, Oğuz Hükümdarı Salur Kazan'ın oğlu Uruz bir ağaçla şöyle konuşarak ölümden kurtulur:

Er olsun, avrat olsun, korkusu ağaç;

Başını alıp bakacak olsam, başsız ağaç;

Dibini alıp bakacak olsam, dipsiz ağaç;

Beni sana asarlar, taşıma ağaç!...

Türkmen Karakoyunlu boyu, ibadet törenlerini seçilen büyük bir ağacın çevresindeki büyük bir dairenin içine mumlar koyarak düzenlerdi. Diğer gruplar arasında yer alan *Tahtacı* ve *Yörük*'ler de ıssız ağaçlara taparlardı (Ocak 1983: 88-94). Kuzey Kafkasya'da yaşayan Noğaylar da ağaca saygı duyardı. Uygurlar atalarının bir ağaçtan yaratıldığına inanmıştır (Golden 1980: 92).

Karaçaylıların bir geleneği olarak, Teniŝev tarafından yukarıda bahsedilen *džanŝ terek* (ıssız ağaç) ile ilgili –étn. Derevo na beregu reki Hurzuk⁸ (kotoromu v period jazyčestiva daže prinjatija musul 'manstva poklonjalis' karačaevcy. Srubleno v 30-h godax XX-go v.) (Teniŝev- Sujunčev 1989: 227)– söz konusu gelenek yasaklandı ve ağaç yirminci yüzyılın otuzlarında kesildi.

Kafkaslara ait diğer bazı verilerimiz de mevcuttur. Karaçay'da önceleri *ıssız ağacın* altında söylenen bir dua hâlâ hayattadır (Tavkul 1993: 241).

Şöyle devam eder:

<i>Sen tarkaymagan⁹ terekse</i>	Sen asla kurumayan bir ağaçsın
<i>Kögergenley, sargalmagan terekse</i>	Herzaman yeşil, asla sararmayan
<i>Senden kesingça uzun ömür tileybiz</i>	Lütfen seninki gibi uzun bir yaşam ver bize
<i>Uzun çuppa¹⁰ tiley kelgenbiz</i>	Biz senden bol yardım ¹¹ istemek için geldik
<i>Adamlarini ongdurgan terek</i>	İnsanları mutlu yapan ağaç
<i>Kesin kimge da süydürgen terek</i>	Sen herkese kendini sevdirttin
<i>Adamlaga boluşhan¹² terek</i>	İnsanlara yardım eden ağaç
<i>Altin çapırakla kimildaydila töppengde</i>	Tepende hareketsiz altın yapraklar
<i>Çoppa¹³ etedile seni tögeregingde¹⁴</i>	Şölen senin etrafında düzenlenir

1999 yılında, Trakya'daki Türkler arasından topladığımız *Hıdırellez şarkıları* olarak bilinen şarkılardan biri, bahar gündönümünü izleyen 40. günde düzenlenen bir geleneğe aittir. Şarkı, yedi farklı meyvenin ismiyle tekrar edilir. Genellikle, bir çember dansı ile eşlik edilir ya da farklı bir biçimde iki uzun sıra oluşturarak (kızlar ve oğlanlar, ya da küçük olanlar ve büyük olanlar ayrı ayrı) kişiler yüzyüze soru-cevap şeklinde bu şarkıyı söylerler¹⁵.

Ahlat ağacı ahlat vermiş daller çekemez

Hoy hoy dallar çekemez

Yeşil yaprak, yeşil yaprak kervan kırmış

Yağmur geçemez hoy hoy yağmur geçemez

Sadece kelime değil aynı zamanda gelenek de Karpat havzasının fethinden önce Macarlar tarafından benimsenmiştir. Corpus Juris 1. Bölümün 22. paragrafında belirtildiğine göre, Macar Kralı Aziz Ladislaus (1046-1095) kuyu, kaya, memba veya ağaçların çevresinde adak adayanlara ceza getirmişti; yasak söz konusu olduğuna göre, uygulama da mevcut olmalıydı.

Armut kelimesi, eski Macar kaynaklarında net şekilde belgelenmiştir. Bu kelimenin, işgal-öncesi dönemde (M.S. 896) Türk dillerinden alınmış bir kelime olduğunu düşünüyoruz. İlk ortaya çıkışı 1055'te *körtvély* (armut) şeklindedir; ve Macarlar kelimenin bu uzun şeklini, daha kısa formu olan *körte*'ye geçmeden önce dört yüzyıl boyunca kullanmışlardır [Daha sonraki oluşumlar, *kurtuel* fa (armut ağacı) < **kertβeli* < **kertmeli* < **kertmelig* < **kertmelik* (Orta Türk dillerinde *kertme* 'armut', Türk dillerinde **kertmelik* 'armut ağacı')].

Armut (-ağacı), Macar folk şarkılarının metninde, eski yer¹⁶ ve aile isimlerinde¹⁷, pek çok formda benzer şekilde ifade edilir: *körtvély*, *körtve*, *körtvény* (armut), *körtvefa*, *körtövefa*, *körtélyfa*, *körtvélyfa* (Bu bileşik kelimeler *armut ağacı* anlamına gelir; burada

ikinci kısım: *fa*, *ağaç* kelimesini ifade eder.], *körtesliget* [Diğer bir bileşik kelimedir; burada ikinci kısım *koru*, *bahçe* anlamına, birinci kısım *armut* anlamına gelir.][18](#)

Körtéfa (armut ağacı)'nın, *M. Iga Macar Folklor Ansiklopedisi*'nde (Ortuay 1980: 309), çember dansı şeklinde şarkı söylenen bir çocuk oyunu olduğu yazılıdır. *Körtvélyfa*, *körtifa*, *körtvéfa* şeklinde farklı versiyonlarda söylenir. Péter Bornemissza, 1578'de yazılan *Acımasız ruhlar* adlı çalışmasında bu çocuk oyunundan bahseder.

Z. Kodaly, 1906 yılında Ghymes'den (Nyitra) aşağıdaki şarkıyı almıştı:

<i>Körtéfa, körtéfa,</i>	Armut ağacı, armut ağacı
<i>Gyöngyösi körtéfa</i>	Gyöngyös'teki armut ağacı
<i>Sok gyalog katona</i>	Pekçok yaya asker
<i>Megpihen alatta</i>	Dinlenir altında.

Macar çocuklar, *Körtefa* şarkısını 1960'lı yıllarda Vasarhely'de okul sahasında bir çember içerisinde dans ederken şu şekilde söylerlerdi:

Körtéfa, körtéfa, körösi, kerepesi körtéfa, Armut ağacı, armut ağacı, Körös, Kerepes'teki armut ağacı,

Városi gazda, gyöngyösi, tánc, Kasabadaki çiftçiler Gyöngyös'de dans eder,

Könnyűjáró kismenyecske dob szerda[19](#) Uysal genç kadınlar, davullu Çarşamba

Bu şarkının, Macar Bilimler Akademisi Müzikoloji Enstitüsü arşivinde saklanan birkaç versiyonu vardır (No. 45. 015); bunun yanı sıra *parmak saymő* olarak adlandırılan diğer bir şarkı tipi daha mevcuttur. Bu ikinci şarkı tipinde, kucaktaki bebeğin parmaklarıyla oynanır; ve anneler aşağıdaki mısraları söyler:

<i>Hüvelyk ujjam körtéfa</i>	Başparmağım, bir armut ağacıymış,
<i>Mutató ujjam megrázta</i>	İşaret parmağım onu sallamış,
<i>Középső ujjam felzsedte,</i>	Ortanca parmağım toplamış,
<i>Gyűrűs ujjam havazitte,</i>	Yüzük parmağım onları eve getirmiş,
<i>Kisujjam megette.</i>	Küçük parmağım onları yemiş.

(*Pákozda*'da 1971 yılında *Andrea Papp* adındaki 10 yaşındaki bir çocuktan alındı.)

Kafkasya'daki Balkarlar'ın bir armut inancı uyguladığına dair mevcut bir hipotezden ötesi yoktur. Rawbazi kelimesi (bkz. yukarı) beni bu şekilde düşünmeye sevk ediyor. *Džanız Terek*, (Issız Ağaç) inancı ve ağaç ibadeti hakkında da bilgimiz var. Bozkır bölgenin batı bölümünde uygulanan Şamanizm türünün, bir şekilde geçici olduğunu iddia eden Şamanizm teorileri söz konusudur (Voigt 1975: 211). Bu Şaman inancı, orman sakinlerinden ziyade, çoğunlukla hayvan besleyen ve sürülerle dolaşan göçebe halklar arasında görülür.

Moses Dashuranci, Kuzey Kafkasya Hunları'nın (=Khazars) dininden bahseder. Dashuranci, bu halkların *ateş, su ve ağaç* ibadetini içeren *tengrism*den, yüce bir din olarak gördükleri bu kirli putperest inanıştan, açıkça şikâyet ettiklerini belirtir. (Golden 1980: 90). Bu halklar, Güneş Tanrısı²⁰ ve Cennetlerin Tanrısına²¹ tapar. Dashuranci, Cennetler Tanrısına adak adayan Hazarlar'ın kutsal ağacından bahseder. Hristiyanlığa geçişten sonra, kutsal ağaç da değişmiş; bu kutsal ağaca bir haç kazınmıştı (Róna-Tas 1999: 151, 366).

Sonuçlar

Farklı Türk halklarının ağaç inancı, armut ağacı inancını da içerir. Bu inanç, kuzeyde Kafkasya'ya uzanan bölgede yaşayan bir gelenektir.

Macarlar, Etelköz'e göç etmeden önce bu bölgede yaşamışlardır. Hazarlar'dan ya da diğer Türklerden ve komşularından aldıkları farklı gelenekleri kendi ülkelerine getirmişlerdir. Bu gelenekler, Macarca'daki Türk dillerinden alıntı kelimelerin ilk grubu tarafından temsil edilir. Kuban nehri ve Karadeniz'in kuzey kıyıları çevresindeki Macarlar'ın ataları tarafından alınan bazı bitki isimleri mevcuttur; bunun sebebi, söz konusu bitkilerin o alanda yetişmesidir. Bu kelimeler, *som* (kızılıçık), *alma* (elma), *dió* (fındık) ve *körte* (armut) şeklinde diğer örnekler arasında yer alır. Sonuncu kelime, aynı yöredeki armut inancı hakkında öğrenmiş olmamız gereken bir gelenekle birlikte benimsenmiştir. Sadece Macarların Kuban bölgesinden Etelköz'e göç ettikleri yaklaşık tarihî bilmekle (M.S. 680-700) bu tarihi, Kafkaslardaki armut-inancının varlığına ilişkin bir kronoloji olarak görmek mümkündür.

DİPNOTLAR

* Bu makalenin, İngilizce orijinali yazının devamında verilmektedir.

¹ Karaçaylarla ilgili araştırma OTKA Kuruluşu No. T0 29037 tarafından desteklendi.

² Ravbazi, Türk dil ailesine ait bir kelime gibi görünmemektedir; ancak Farsça ya da benim henüz çözemediğim bir Kafkas dilinden türemiş olabilir.

³ *Armut*, birkaç Türkolog tarafından, *amrüd* 'armut' kelimesinden türemiş, Pers dilinden alıntı bir kelime olarak değerlendirilir. Bu kelime bazı Türk dillerinde yeni şekliyle yer almaktadır (Eren 1999: 18), (Tenişev 2001: 139). Orta Türk dillerine ait veriler: Çağatay *armüd* 'armut' (Bodrogligeti 1969: 202), Kıpçak *armut* 'armut' (Toparlı-Çögenli-Yanık 1999: 101), *armut* 'armut'a (Toparlı-Çögenli-Yanık 2000: 88), Osmanlı T. *armut* 'Farisiye Yunaniden, Armut güllâbı, Envai akça, boz doğan, kış armudu, Armut gibi nâ-puhte, ahlât (Toparlı 2000: 22) kelimeleri ile ifade edilir. Yeni Türk dillerine ait veriler: Karaim *armut* 'grusa (plod i derevo)' (Baskakov-Zajonekovski- Şapşal 1974: 74), Kırgız *almurut* 'gruša (obščee nazvanie)' (Judahin 1965: 52), Karakalpak *almurt* 'gruša' (Rkklp), Azeri *armud* 'armut', *a. ağacı* 'armut ağacı' (Musaev 1998: 29), Kazak *almurt* (Sarybaev 1993:79), Türkçe *armut* 'armut' (Redhouse 1974:74), Türkmen *armut/armut* (Öztopçu-Abuov- Kambarov-Azemoun 1999: 108), Khalaj *armut* (Doerfer 1971: 290) olarak ifade edilir. Eren'in etimolojik sözlüğünde *almurut* şeklinde bir Özbek verisine sahip olmakla birlikte, Özbekçe'de bunun için başka bir kelime mevcuttur: *nok* 'armut' (Öztopçu-Abuov-Kambarov-Azemoun 1999: 108). Türklerde *amurt* ve *almurt* kelimeleriyle karşılaşırız (Shaw 1880: 216-7); ve doğu Türkler'de de *amrud*, *amut*, *armut* 'armut, armut ağacı' (Jarring 1964: 22) ve *a. droexii* 'armut ağacı' ve *a. jayaci* 'armut odunu' (Jarring 1964: 26) kelimeleri vardır. Volga-Kıpçak

veya Sibirya Türk dillerinde ‘armut’ anlamına gelen herhangi bir veriyle karşılaşmadım. Aynı Doerfer Eren’in bu kelimenin Pers asıllı olup olmadığı hususunda emin olmadığı gibi.

4 *Kertme*, *ahlat* ve *armut* kelimelerinin her üçüyle ilgili eski Türk dillerinde hiçbir veri bulunmadığından, alıntı kelimeler olduğu düşünülebilir. *Ahlat*, evvelden beri Redhouse sözlüğünde (1974: 24), Rasanen’de (1969: 99) ve daha sonra Eren’in etimolojik sözlüğünde <αχλαδι (Eren 1999: 6) Yunan asıllı bir kelime olarak yer alır. Kırım tatarlarında, *ahlap* ‘dikaja gruša’ olarak kullanılır.

5 Yeni Türk dillerinde: Kumyk *gertme* ‘gruša (lesnaja)’ya (Bammatova 1969: 98), Kumyk *gertme* ‘Holzbirne (Németh 1911:113), Karaçay *kertme* ‘armut’a (Tavkul 2000: 256), Balkar *kertme* ‘Birne, Birnbaum’a (Pröhle 1914/15: 228) olarak ifade edilir.

6 Macarların da *Igyfon* adında kutsal bir ormanı vardı. Bu isim iki unsurun bileşimidir: *igy* (<*id*) ‘kutsal’ + *fon* ‘sık örülü’, isim doğu Macaristan’da Maros ve Szamos nehirleri arasında bir yerlerdeki sık bir ormana aitti (Róna-Tas 1999: 366).

7 İnançsızlar onu bir ağaca asmak istediklerinde Uruz, ağaçla konuşmaya başladı. O konuşurken arkadaşları yetiştirdi ve onu kurtardı (Gökyay, O. Ş., *Dede Korkut Hikâyeleri* s.37).

8 Khurzuk nehri Kuban nehrine ulaşana kadar Elbrus dağları arasından kuzey batıya doğru akar. Khurzuk nehrinin yanında kurulmuş olan Khurzuk adında küçük bir kasaba da mevcuttur (Elbrus dağından bir 15 km. uzaklıkta).

9 Kelimeye Eski Türk dillerinde rastlanmaz. Orta Türk dilleinde *targa*-‘rashodit’sjai rasseivat’sja (AchagB149), PdC 197, *tarkal* ‘dağıtma (kalabalığı), (ordunun) çözülmesi, gevşemesi’ (Barutçu-Özönder 1996:46) olarak ifade edilir. Yeni Türk dillerinde: Karaçay *tarkay*- ‘suyun azalması, suların kuruyup çekilmesi; azal-, eksil-, tüken-, bit’ (Tavkul 2000: 379), Balkar *tarqay*- ‘abnehmen, azalan’ (Pröhle 1914/14: 257), Noghay *tarqan*- ‘sich zerstreuen, razdavat’sja’ (Halén 1991: 165), Kırgız *tarka*- ‘razojtis’, ‘rasscjat’sja’ (Judahin 1965: 707), -(Kklp), <Mo. *tarqa*- ‘dağıtmak, yaymak, dağılmış’ (Lessing 1960: 782), TMEN I 127 olarak görülür.

10 Tenişev ve Sujunčev ya da Tavkul’un sözlüklerinde böyle bir ifade yoktur; fakat Tavkul *čuppa* kelimesini *yardım* olarak tercüme etti. Biz şu şekilde karşılaşıyoruz: - *čuppa* parn. *k uppa*- (Tenişev-Sujunčev 1989: 738)- ‘poceluj’ (Tenişev-Sujunčev 1989: 684)

11 *Uzun čuppa* Tavkul tarafından Türkçeye *bol yardım* olarak tercüme edilir (Tavkul 1993: 241). Bu kelimeyi diğer Türk dili sözlüklerinde bulamadım. Şunu da söylemek gerekir ki, metnin bir sonraki bölümünde *yardım*, *yardımcı* için kullanılan başka bir kelime daha vardır: bu kelime, evvelden beri Eski Türk dillerinde görülen *boluś* kelimesidir (Clauson 1972: 345). Bu kelimenin fiil formu, Orta Türklerde *boluś* - ‘yardımlaş’- (Toparlı-Çögenli-Yanık 2000: 95), *boluś* - +Dat. ‘yardım etmek’ (Arabg686) şeklindedir. Oğuz dillerinde artık mevcut değildir.

12 Kelime aynı zamanda Armeno-Kipchak’ta MT *boluś*- ‘yardım etmek’ olarak gösterilir.

13 Doğru isim, *Čoppa*, *ziraatçiliğin tanrısıdır*; buna karşın *čoppayir*, Karaçay mitolojisinde dünyanın bulunduğu orta alemdir (Tavkul 2000: 178). Bu kelimeler bir şekilde ilişkili olabilir; fakat bu henüz net değildir. Ayrıca Karaçay’da, 1. topluluk, grup; 2. salkım anlamına gelen

džoppu kelimesi, mevcuttur (Tavkul 2000: 157). Bu ikinci isim, *etedile* kelimesi ile birlikte *düzenlenen bir şölen* olarak tercüme edilir.

¹⁴Karaçay *tögerek*; yuvarlak; çevre, etraf' (Tavkul, 2000: 405), *t'ögerék* 'rund, Runde, Kugel' (KrchP), *tögerek, tögörek* 'Umkreis' (Blk), *tögerek* 'krug, Kružok' (Kkip), Kumyk *dögerek* 'kruglyj, krug, polnyj' (Bammatoya 1969: 127), Noghay *döygólok* 'rund' (Halén 1991: 150), Orta Türk dilleri *tögerik* 'değre olan şey, değirmi, teker' (Atalay 1945: 262), Mo. *tögerig*, *rogurig* (Lessing 1960: 832) olarak ifade edilir. Kelime Karaçay'dan alınan Orta-Moğolistan'a ait bir kelime gibi görünmektedir. Bu kelime aynı zamanda Macarca'da eski Türk dillerinden alıntı bir kelime olarak da düşünüldü; ancak Ligeti (1986: 319) bu son görüş ile ilgili problemlere dikkat çeker.

¹⁵ Bu şarkı, Tekirdağ ilinin Klavuzlu köyündeki Mürvet Engin (40)'den alındı.

¹⁶ Macar tarihçi Györg Györffy, Árpád-döneminin (1301) sonuna kadar yer isimlerimizi inceledi; orada tüm Karpat Havzasından itibaren bu kelime ya tek başına bağımsız bir kelime olarak ya da bileşik bir kelimenin bir bölümü olarak belirir. 1093'te Baranyavármegye'de *Körtvélyes* (Györffy 1963: 332), 1313'te Biharvármegye'de *Körtvélyes sziget* 'K. Adası' (Györffy 1963: 655), 1321'de Komáromvármegye'de *Körtvélyestelek* (Györffy 1987: 434), 1301'de Küküllóvármegye'de *Körtvély (es) telke* (Györffy 1987: 555), 1208'de Mosonvármegye'de *Körtvély(es)* (Györffy 1998: 155), 1327'de Nógrádvármegye'de *Körtvélyestelek* (Györffy 1998:262), ve 1257'de Nyitravármegye'de *Körtvélyes* adlarında (Györffy 1998: 415) yer isimleri mevcuttur.

¹⁷ Kelime, aile isimlerinde de şu formda görülür: *Körtvély* (1461), *Körtvélyes* (1420), *Körtvélyesi* (1542), *Körtvélyfái* (1632) (Kazmer 1993: 642).

¹⁸ Bir Macar kelimesi olan *körte* kelimesinin etimolojisini net olarak göremiyoruz. Bununla ilgili sorunlar detaylandırılır (Ligeti 1986: 291-2). Bu kelimeyi iki şekilde almış olma olasılığı vardır: a. *körtve* ve b. *körtvély* olarak. Türk dilindeki *kertme* < kelimesinin Macarca'da *körtve* hâline geldiğini düşünüyoruz. -m < -b, - m'i muhafaza eden Ob-Ugrian asıllı akrabalarımızdan ayrıldıktan sonra ortaya çıkan, Eski Macarlara ait bir gelişmedir (Hajdú, 1966). Macarca'da sessiz harf gruplarından uzak durulur; böylece -rty, -rt olmuştur; fakat sondan ekli *körtén* (bir armut üzerinde), *körténk* (armutlarımız), *körtéról* (armut hakkında) gibi -é- uzun seslisi ile biten formlarda-v- izlerine rastlıyoruz.

¹⁹ Macar folklorunda, *szerda* 'Çarşamba'dan *dob szerda* 'tamburlu Çarşamba' olarak bahsedilir.

²⁰ Karaçay'da 'Güneş Tanrısı'nı, Kün Teyrisi, Kayımar/Kaynar olmak üzere iki kelime ifade eder (Tavkul 2000: 287, 250).

²¹ Karaçay'da Cennetlerin Tanrısı'nı ifade eden iki kelime mevcuttur: Çuppahan 'Cennet Tanrıçası, Cennet Ana', Goylusan 'Cennet Tanrıçası' (Tavkul 2000, 180, 207).

KAYNAKLAR

ABAEV, V.I. (1958): *Istoriko étimologičeskij slovar' osetinskogo jazyka*. I-III. Moskva-Leningrad.

ASANOV, Ş.A. et al (eds)(1988): *Krymsko-tatarsko-russkij slovar'*. Kiev.

- BAMMATOVA, Z.Z.(ed.)(1969): Kumyksko-russkij slovar'. Moskva.
- BARTÓK B. (1991): Magyar népdalok. Egyetemes gyűjtemény I. oszt. Budapest.
- BARUTÇU Özönder, F.S. (1996): 'Ali Şir Nevâyî: Muhâkemetü'l-Lugateyn. İki dilin Muhakemesi. (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları 656). Ankara.
- BASKAKOV, N.A. – Zajančkovskij, A. – Šapšal, S.M. (1974): Karaimsko-russko-pol'skij slovar'. Moskva.
- BERRÁR J. – Károly S. (eds.)(1984): Régi Magyar glosszárú. Budapest.
- BIRTALAN Á. – Rákos A. (2002): Kamlmükök. Egy európai mongol nép. (TEXTerebess No: 1.) Budapest.
- BODROGLIGETI, A. (1969): A fourteenth century Turkic translation of Sa'dî's Gulistân. (Sayf-ı Sarayî's Gulistan bi't-Turki). Budapest.
- CLAUSON, G. (1972): An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford.
- CSÁKI, É. (2002): Büvös számok az iszlám előtti török és kereszténység előtti ősi magyar vallásban. Ethnica IV:1. pp. 36-38.
- CSÁKI, É. (2003): Körtefa kultusz a Kaukázusban. Ethnica IV:3. pp. 117-120.
- DIÓSZEGI, V. (1978): Pre-Islamic shamanism of the Baraba Turks and some ethnogenetic conclusions. In: Diószegi, V. – Hoppál, M. (eds.)(1978): Shamanism in Siberia. Bp. Pp. 83-167.
- DIÓSZEGI, V. (ed.)(1978a): Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVII-XIX. Századi művekkel. (A magyar néprajz klasszikusai). Budapest.
- DOERFER, G. – Hesche, W. – Scheinhardt, H. (1971): Khalaj Materials (Uralic and Altaic Series 115). Bloomington.
- DOERFER, G. – Tezcan, S. (1980): Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Xarrab). (Bibliotheca Orientalis Hungarica XXVI). Budapest.
- ER, P. (1996): Türklerde ağaç kültürü ve bunun Alevi inancındaki izleri. Türk Halk Kültürü Araştırmaları 1994. (Kültür Bakanlığı 1758). Ankara.
- ERDÉLYI, Zs. (1978): Az életfa. In: Kis magyar méprajz a rádióban. Budapest. pp. 310-312.
- EREN, H. (1999): Türk dilinin etimolojik sözlüğü. 2. Baskı. Ankara.
- FARKAS, F. (2000): A *kender*, a *szölő* és a *fa* mint névalkotó tényező a jászági földrajzi nevekben. (Magyar Nyelvjárások XXXVIII). Debracen. pp. 138-146.
- GOLDEN, P. (1980): Khazar studies. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars. (BOH XXV / 1). Vol. I. Budapest.
- GOMBOCZ, Z. (1908): Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 7). Budapest.
- GRØNBECH, K. (1942): Komanisches Wörterbuch. (Monumenta Linguarum Asiae Maioris 1.). Kopenhagen.
- GYÖRFFY, Gy. (1963): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest.
- GYÖRFFY, Gy. (1987): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Budapest.
- GYÖRFFY, Gy. (1998): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. Budapest.
- HAJDÚ, P. (1966): Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest.
- HALÉN, H. (1991): G.J.Ramstedts nogajische Materialien. Bearb. und übersetzt von ~ (Mém. de la Soc. Finno-Ougr. 208). pp. 150-172.

- HATTO, A. (1985): Shamanism in the Yakut epic trilogy "Han Jargistai". Ural Altaische Jb N.F. 5. pp. 146-167.
- JARRING, G. (1964): An Eastern Turki-English dialect dictionary. (Lunds Universitets Årskrift. N.F. Avd. I. 56:4). Lund.
- JUDAHIN, K.K. (1965): Kirgizsko-russkij slovar'. Moskva.
- Karça, R. – Koşay, H.Z. (1954): karaçay-Malkar Türklerinde hayvancılık ve bununla ilgili gelenekler. (AÜ DTC yayınlarından 101.). Ankara.
- KÁLMÁN, B. (1980): Fejér megyei helynevek a 18-19. századból. (Magyar Nyelvjárások XXIII). Debrecen. pp. 58-95.
- KÁZMÉR, M. (1993): Régi magyar családnevek szótára. XIV-XVIII.sz. Budapest.
- KISS, L. (1988): Földrajzi nevek etimológiai szótára. I. Kötet A-K. Budapest.
- LESSING, F.D. (et.al.)(eds.)(1960): Mongolian-English Dictionary. Berkeley and Los Angeles.
- LIGETI, L. (1986): A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest.
- MUNKÁCSI, B. (1901): Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. Magyar szójegyzék. Budapest.
- MUSAEV, O.I. (1998): Azerbaijani-English dictionary. Baku.
- NÉMETH, Gy. (1911): Kumük és balkár szójegyzék. Keleti Szemle XII. pp. 91-153.
- OCAK, A.Y. (1983): Bektaşî Menakıbnamelerindeki İslam Öncesi İnanç Motifleri. İstanbul.
- OCAK, A.Y. (1984): Türk Halkı İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkıbeleri. Ankara.
- OCAK, A.Y. (1990): İslam-Türk inaçlarında Hızır-İlyas kültü. 2. Basım. (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü 113). Ankara.
- ORTUTAY, Gy. (ed.)(1980): Magyar Néprajzi Lexikon. III. K-Né. Budapest.
- ÖGEL, B. (1984): İslamiyetten önceki Türk kültür tarihi. Orta Asya ka-yınak ve buluntularına göre. 2. Baskı. (Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi). Ankara.
- ÖZTOPÇU, K. – Abuov, Zh. – Kambarov, N. – Azemun, Y. (1999): Dictionary of Turkic Languages. London and New York.
- PRÖHLE, W. (1909): Karatschajisches Wörterverzeichnis. Keleti Szemle X. pp 83-150.
- PRÖHLE, W. (1910): A karacsaj föld és népe. In: Pröhle V.: Napkeletröl. Budapest. pp. 133-145.
- PRÖHLE, W. (1914/15): Balkarische Studien. Keleti Szemle XV. pp 165-276.
- RÄSÄNEN, M. (1969): Versuch eines etymologisches Wörterbuchs der Türksprachen. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17:1, 2.). Helsinki.
- REDHOUSE, J. (1974): New Redhouse Turkish – English Dictionary. İstanbul.
- RÓNA-TAS, A. (1999): Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An introduction to early Hungarian history. Budapest.
- RÓNA-TAS, A. (2000): Where was Khuvrat's Bulgharia? AOH 53:1, 2. pp. 1-22.
- ROUX, J-P. (1966): Faune et flore sacrées dans les sociétés altaïques. Paris.
- SARYBAEV, Š.Š. (1993): Kratkij russko-kazakhskij slovar'. Almaty.
- SEVORTIJAN, É. (1974): Étimológičeskij slovar' tjurkskih jazykov. (Obščtjurkskie i mežtjurkskie osnovy na glasnye.). Moskva.

- SHAW, R.B. (1880): A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan (Kashghar and Yarkand). Part II. Vocabulary. Calcutta.
- SIPOS, J. (2001): Report on my expedition in the Caucasus. In: Károly, L. – Kincses Nagy, É. (eds): Néptörténet – Nyelvtörténet. Szeged.
- TAVKUL, U. (1993): Kafkasya dağlarında hayat ve kültür. Karaçay-Malkar Türklerinde sosyo-ekonomik yapı ve değişme üzerine bir inceleme. (Kültür Serisi 78). İstanbul.
- TAVKUL, U. (2000): Karaçay-Malkar Türkçesi sözlüğü. (Türk Dil Kurumu yayınları 770). Ankara.
- TENİŞEV, É.R. – Sujunčev, H.I. (eds.)(1989): Karaçaevo-balkarsko – russkij slovar'. Moskva.
- TENİŞEV, É.R. (ed.)(2001): Sranitel'no-istoričeskaja grammatika tjurkskih jazykov. Leksika. 2oe izd. dop. Moskva.
- TOPARLI, R. – Çöğengil, S. – Yanık, N.H. (eds.)(1999): El-Kavâninü'l-külliyte li-zabtî'l-Lügati't-Türkiyye. (Türk Dil Kurumu Yayınları 728). Ankara.
- TOPARLI, R. (ed.)(2000): Ahmet Vefik Paşa: Lehce-i Osmani. (Türk Dil Kurumu Yayınları 743). Ankara.
- TOPARLI, R. – Çöğengil, S. – Yanık, N.H. (eds.)(2000): Kitâb-ı Mecnû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî. (Türk Dil Kurumu Yayınları 763). Ankara.
- VAN Deusen, K. (1998): Mongush B. Kenin-Kopsan: Shamanic songs and myths of Tuva. Shaman 6:1. pp. 63-72.
- VÁMBÉRY, Á. (1914): A magyarorság bölcsőjénél. A magyar – török rokonság kezdeté és fejlődése. Budapest
- VÁSÁRY, S. (1969): Armeno-Kipchak parts from the Kamenecs cronicle. AOH XXII:2. pp. 139-189.
- VOIGT, V. (1975): A szibériai sámánizmus. Nyelvtudományi Közlemények 77:1. pp. 207-214.

TRACES OF THE PEAR-TREE CULT IN THE CAUCASUS

É. CSÁKI

ABSTRACT

Tree-cult of the Turks has been practised for centuries, but cult under fruit trees like pear tree has not been noticed. Traces of the pear-tree cult in the Caucasus is outlined in this article. The Karachay-Balkar Turks living in the Caucasus denote pear with the word kertme, while it is not so in the majority of Turkic languages.

This word was borrowed by Hungarians most probably around the Kuban river north to the Caucasus before the conquest of the Carpathian Basin their later homeland. Hungarians might also have acquired the worship of the pear-tree that time and that area, because already in the first written sources (in the form of family- and place names) it is so well documented. Hints of the pear-cult can also be seen in the children's songs in connection with the 'pear-tree'.

We can state that the pear-tree cult was known in the Kuban region before 680-700 A.D., for the Hungarians left for Etelköz in those years and did not return there ever after.

Key words: *pear-cult, kertme, Karachay-Balkar and Hungarian traditions*

In the Karachay - Turkish dictionary there is an entry that set me on the way of my research concerning the traditions in connection with pear. This is *Ravbazi* 'Malkar'da şamanizm döneminde kutsal olduğuna inanılan bir armut ağacı'-'[the sacred pear-tree in Balkar during the shamanistic period]' (Tavkul 2000:322). The word is also present in the Karachay - Russian dictionary, Tenişev takes it for a Balkar word: *rawbazi* Balk. 'raubazi (derevo poklonenija balkarcev v period jazyčestva)'; tž. *džanjiz terek* Krč. (Tenişev-Sujunč 1989:525).

In Karachay there is no entry for 'pear' there is no word like *armut* or *ahlat* what we have in different Turkic dictionaries, instead they have *kertme* 'gruša || gruševyj' (Tenişev 1989:328), *kertme* 'armut', *kertme terek* 'armut ağacı' (Tavkul 2000: 256), *kertme* 'armut' (Karça-Koşay 1954:133). It also exists in other Turkic languages of the Caucasus. It was also mediated to non-Turkic languages spoken in the Caucasus, e.g. into Osetic *kærdo/kærttu* 'gruša' (Abaev 1958:584).

Since the word occurs in Hungarian it is probable that the Hungarians borrowed the word in that region. Ligeti stressed the importance of the word *kertme* from an area linguistic point of view (Ligeti 1986:292). *Kertme* can not to be found in Old Turkic, while it is attested in some Middle Turkic sources as *kertme* 'pear', both *kertme* and *armut* occur in Turkmen [= Middle Oğuz] (Toparlı-Çögenli-Yanık 2000:8, 117), *kertme* 'Birne'in the dictionary of Codex Cumanicus (Grønbech 1942:141). Most probably the word *kertme* 'pear' belongs to the lexical stock of the region north of the Caucasus.

Tree cult is a well researched topic of the folklore of Turkic peoples. Tree worshipping is observed among pagan Turkic peoples e.g. the Old Turks who emerged from the legendary *Ötüken yış* - the holy forest of the Turks. There are certain big old lonely trees considered to be 'holy'. Holy trees have a long tradition, one example is *adak ağacı* 'saint votive tree' in Turkey. Turks approach the *adak ağacı* with their secret wishes written on a piece of paper that they hang on the branches of the votive tree. Though this habit considered as pagan was banned with the conversion to Islam it survived in heterodox Islam also nowadays especially among the Alevi and Bektashi communities in Turkey (see for details Er 1996).

In the second tale of the Dede Korkut Kitabı the son of the Oğuz lord Salur Kazan called Uruz escapes his death speaking to a tree in the following way:

<i>Er olsun, avrat olsun, korkusu ağaç;</i>	Let it be man or woman tree is threat for them
<i>Başını alıp bakacak olsam, başsız ağaç;</i>	Let me look at your leaves, leafless tree
<i>Dibini alıp bakacak olsam, dipsiz ağaç;</i>	Let me look at your foot, rootless tree
<i>Beni sana asarlar, taşıma ağaç!...</i>	They hang me on you, don't sustain me tree!

The Turkmen *Karakoyunlu* tribe used to organize its worship ceremony putting down candles in a big circle around a selected big tree. Among others *Tahtacı* and *Yörük* minorities also adore lonely trees (Ocak 1983:88-94). Noğays living in the North Caucasus also revered the tree. The Uyğurs believed that their Xans were created from a tree (Golden 1980:92).

As for *džaniz terek* 'lonely tree' – mentioned above by Tenišev, as a custom of the Karachays - 'étn. derevo na beregu reki Hurzuk (*kotoromu v period jazyčestva i daže prinjatija musul'manstva poklonjalis' karačevcy. Srubleno v 30-h godax XX-go v.*) (Tenišev-Sujunčev 1989:227) – the tradition was banned and the tree was cut down in the thirties of the twentieth century.

We have some other data in the Caucasus. There is a prayer preserved in Karachay that used to be cited under the 'lonely tree' (Tavkul 1993:241).

It goes like this:

<i>Sen tarkaymagan terekse</i>	You are a tree that never dries out
<i>Kögergenley, sargalmagan terekse</i>	Evergreen, that never becomes yellow
<i>Senden kesingča uzun ömür tileybiz</i>	Please give us long life like that of yours
<i>Uzun čuppa tiley kelgenbiz</i>	We came for much help to you
<i>Adamlarini ongdurgan terek</i>	Tree making people happy
<i>Kesin kimge da süydürgen terek</i>	You made everybody love you
<i>Adamlaga boluřhan terek</i>	Tree helping people
<i>Altın čapırakla kimildaydıla töppengde</i>	Golden leaves motionless on top
<i>Čoppa etedile seni tögeregingde</i>	Feast is organized around you.

One of the songs collected by us among Turks in 1999 in Thrace, belongs to the so called *Hidrellez* songs – a tradition to be held around the 40th day after the spring equinox. It used to be repeated with the name of seven different fruits. It normally accompanies a circle dance or in another variant the people queue up in two long lines (boys and girls, or little ones and big ones separated) face to face and sing it in question-answer form:

<i>Ahlat ağacı ahlat vermiş daller çekemez</i>	Wild pear grew on the wild pear tree, its twig broke down, alas! They broke down
<i>Hoy hoy dallar çekemez</i>	Caravan broke its green leaves
<i>Yeşil yaprak, yeşil yaprak kervan kırmış</i>	Rain can not pervade, rain can not pervade
<i>Yağmur geçemez hoy hoy yağmur geçemez.</i>	

Not only the word but also the tradition was borrowed by the Hungarians before the conquest of the Carpathian Basin. It was recorded in the 22nd paragraph of the 1st part in Corpus Juris that the Hungarian king St. Ladislaus (1046-1095) inflicted a punishment on those offering up sacrifice in the vicinity of wells, rocks, springs and trees, and since there was prohibition there must have been practice.

The word 'pear' is well documented in early Hungarian sources. We consider it as a Turkic loan-word from the pre-conquest time (before 896 A.D.). Its first occurrence is *körtvély* 'pear' from 1055 and Hungarians had used it in this longer form for some four centuries before it gained a shorter form *körte*. (Further occurrences are *kurtuel* fa ['pear-tree'] < **kertβeli* < **kertmeli* < **kertmelig* < **kertmelik* | Middle Turkic *kertme* 'pear', Turkic **kertmelik* 'pear-tree'.)

The pear(-tree) is well represented in the text of Hungarian folksongs, old place- and family names alike in many forms: *körtvély*, *körtve*, *körtvény* 'pear', *körtvefa*, *körtövefa*, *körtélyfa*, *körtvélyfa* [these compound words mean 'pear-tree' where the second part: *fa* stands for 'tree'], *körtesliget* [another compound word, where the second part means 'grove, garden', the first part means 'with pear'].

In connection with *körtéfa* 'pear-tree' M. Igaz writes in the Hungarian Encyclopaedia of Folklore (Ortutay 1980:309), that it is a singing child-game in the shape of circle-dance. It is sung in several variations: *körtvélyfa*, *körtifa*, *körtvéfa*. Péter Bornemissza makes a mention of this child-game with the name of *körueles* in his work *Diabolical spirits* written in 1578.

Z. Kodály collected the following song in Ghymes (Nyitra) in 1906 (Bartók 1991:706):

<i>Körtéfa, körtéfa,</i>	Pear-tree, pear-tree
<i>Gyöngyösi körtéfa</i>	Pear-tree in Gyöngyös
<i>Sok gyalog katona</i>	Many a foot-soldier Rests underneath.
<i>Megpihen alatta.</i>	

Hungarian children sung *Körtéfa* in the following way in the 1960-es in Vásárhely in the school yard, while dancing in a circle:

<i>Körtéfa, körtéfa, körösi, kerepesi körtéfa</i>	Pear-tree, pear-tree, pear tree in Körös, Kerepes
<i>Városi gazda, gyöngyösi tánc,</i>	Farmer in town, dance in Gyöngyös,
<i>Könnyűjáró kismenyecske dob szerda.</i>	Easy going young wife, drum Wednesday.

There are several variants of this song preserved in the archive of the Institute for Musicology Hungarian Academy of Sciences (under No. 45.015), and apart from this kind of songs there is another kind called 'counting the fingers'. The latter is played with the fingers of babies, holding them on the lap, mothers sing the following verse:

<i>Hüvelyk ujjam körtéfa,</i>	My thumb is a pear-tree,
<i>Mutató ujjam megrázta,</i>	My forefinger shook it,

<i>Középső ujjam felszedte,</i>	My middle finger picked up.
<i>Gyűrűs ujjam hazavitte,</i>	My ring finger carried them home
<i>Kisujjam megette.</i>	My little finger ate them up.

(Collected in Pákozd in 1971 from Andrea Papp 10 years old)

It is not any more than a hypothesis that there was a pear-cult practised by Balkars in the Caucasus. The word *rawbazī* (see above) makes me think so. We also know about the cult of *Džanġiz Terek* 'Lonely Tree' the cult of trees. There are theories on shamanism claiming, that the type of shamanism practised in the western part of the steppe region is somewhat transitional (Voigt 1975:211). It is seen among people who are not so much forest dwellers but rather nomads breeding animals and wandering with herds.

Mention was made in 681 by Moses Dashuranci of the religion of the North Caucasian Huns [= Khazars]. He clearly complains of their filthy heathen cult including fire-, water- and tree-worshipping, *tengrism*, they themselves consider this as a great religion (Golden 1980:90). They adored the Sun God and the God of Heavens. Dashuranci speaks of the holy tree of the Khazars which they consecrated to the God of Heavens. After they had been converted to Christianity their old holy tree was also converted: they carved out a cross of the holy tree (Róna-Tas 1999:151, 366).

Conclusion

The tree-cult of different Turkic peoples includes the cult of the pear-tree. This was a living tradition in the region North to the Caucasus.

The Hungarians had lived in the area before they migrated to Etelköz. They brought to their present land different traditions they had adopted from the Khazars or other Turks and neighbours. These traditions are represented by the first layer of Turkic loanwords in Hungarian. There are certain names of plants that were borrowed by the forefathers of the Hungarians around the Kuban river and northern shores of Black Sea region, because these plants grow in that area. This concerns *som* 'cornel cherry', *alma* 'apple', *dió* 'nut' and *körte* 'pear' among others. The latter word was borrowed together with a tradition for we must have learnt about pear-cult the same area. And just because we know the approximate date of the Hungarians' migration from the Kuban region to Etelköz (sometimes between 680 and 700 A.D.), we can offer this date as a chronology to the presence of the pear-cult in the Caucasus.

Bibliography

- Abaev, V.I. (1958): *Istoriko étimologičeskij slovar' osetinskogo jazyka*. I-III. Moskva-Leningrad.
- Asanov, Š.A. et al (eds)(1988): *Krymsko-tatarsko-russkij slovar'*. Kiev.
- Bammatova, Z.Z. (ed.) (1969): *Kumyksko-russkij slovar'*. Moskva.
- Bartók B. (1991): *Magyar népdalok. Egyetemes gyűjtemény I. oszt.* Budapest.
- Barutçu Özönder, F.S. (1996): *'Ali Şir Nevâyî: Muhâkemetü'l-Luġateyn. İki dilin muhakemesi. (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları 656)*. Ankara.

- Baskakov, N.A. - Zajančkovskij, A. - Šapšal, S.M. (1974): Karaimsko-russko-pol'skij slovar'. Moskva.
- Berrár J. – Károly S. (eds) (1984): Régi magyar glosszárú. Budapest.
- Birtalan Á. – Rákó A. (2002): Kalmükök. Egy európai mongol nép. (TEXTerebess No.1.) Budapest.
- Bodrogligeti, A. (1969): A fourteenth century Turkic translation of Sa'di's Gulistan. (Sayf-ı Sarayı's Gulistan bi't-Turki) Budapest.
- Clauson, G. (1972): An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford.
- Csáki É. (2002): Bűvös számok az iszlám előtti török és kereszténység előtti ősi magyar vallásban. Ethnica IV:1. pp. 36-38.
- Csáki É. (2003): Körtefa kultusz a Kaukázusban. Ethnica IV:3. pp. 117-120.
- Diószegi, V. (1978): Pre-Islamic shamanism of the Baraba Turks and some ethnogenetic conclusions. In: Diószegi, V. – Hoppál, M.(eds) (1978): Shamanism in Siberia. Bp. pp. 83-167.
- Diószegi V. (ed.)(1978a): Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVII-XIX. századi művekkel. (A magyar néprajz klasszikusai) Budapest.
- Doerfer, G. – Heschke, W. – Scheinhardt, H. (1971): Khalaj Materials. (Uralic and Altaic Series 115) Bloomington.
- Doerfer, G. – Tezcan, S. (1980): Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Xarrab). (Bibliotheca Orientalis Hungarica XXVI). Budapest.
- Er, P. (1996): Türklerde ağaç kültü ve bunun Alevi inancındaki izleri. Türk Halk Kültürü Araştırmaları 1994. (Kültür Bakanlığı 1758) Ankara.
- Erdélyi Zs. (1978): Az életfa. In: Kis magyar méprajz a rádióban. Budapest. pp. 310-312.
- Eren, H. (1999): Türk dilinin etimolojik sözlüğü. 2. Baskı. Ankara.
- Farkas F. (2000): A *kender*, a *szőlő* és a *fa* mint névalkotó tényező a jászszági földrajzi neveken. (Magyar Nyelvjárások XXXVIII) Debrecen pp. 139-146.
- Golden, P. (1980): Khazar studies. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars. (BOH XXV/1) Vol. I. Budapest.
- Gombocz Z. (1908): Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 7) Budapest.
- Grønbech, K. (1942): Komanisches Wörterbuch. (Monumenta Linguarum Asiae Maioris 1.) Kopenhagen.
- Györffy Gy. (1963): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest.
- Györffy Gy. (1987): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Budapest.
- Györffy Gy. (1998): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. Budapest.
- Hajdú P. (1966): Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest.
- Halén, H. (1991): G.J. Ramstedts nogajische Materialen. Bearb. und übersetzt von ~. (Mémoires de la Soc. Finno-Ougro. 208) pp. 150-172.
- Hatto, A. (1985): Shamanism in the Yakut epic trilogy „Han Jargistai”. Ural Altaische Jb N.F. 5. Pp. 146-167.
- Jarring, G. (1964): An Eastern Turki-English dialect dictionary. (Lunds Universitets Årsskrift. N.F. Avd. I. 56:4) Lund.
- Judahin, K.K. (1965): Kirgizsko-russkij slovar'. Moskva.
- Karça, R. - Koşay, H.Z. (1954): Karaçay-Malkar Türklerinde hayvancılık ve bununla ilgili gelenekler. (AÜ DTC Yayınlarından 101) Ankara.
- Kálmán B. (1980): Fejér megyei helynevek a 18-19. századból. (Magyar Nyelvjárások XXIII) Debrecen. pp. 58-95.
- Kázmér M. (1993): Régi magyar családnevek szótára. XIV-XVIII. sz. Budapest.
- Kiss L. (1988): Földrajzi nevek etimológiai szótára. I. kötet A-K. Budapest.
- Lessing, F.D. [et al] (eds)(1960): Mongolian – English Dictionary. Berkeley and Los Angeles.
- Ligeti L. (1986): A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest.
- Munkácsi B. (1901): Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. Magyar szójegyzék. Budapest.
- Musaev, O.I. (1998): Azerbaijani – English dictionary. Baki.
- Németh Gy. (1911): Kumük és balkár szójegyzék. Keleti Szemle XII. pp. 91-153.
- Ocak, A.Y. (1983): Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri. İstanbul.
- Ocak, A.Y. (1984): Türk halk inançlarında ve edebiyatında evliya menkıbeleri. Ankara.

- Ocak, A.Y. (1990): İslâm – Türk inançlarında Hızır – İlyas kültü. 2. basım. (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü 113). Ankara.
- Ortutay Gy. (ed.) (1980): Magyar Néprajzi Lexikon. III. K-Né. Budapest.
- Ögel, B. (1984): İslamiyetten önce Türk kültür tarihi. Orta Asya kaynak ve buluntularına göre. 2. Baskı. (Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. dizi) Ankara.
- Öztopçu, K. – Abuov, Zh. – Kambarov, N. – Azemoun, Y. (1999): Dictionary of Turkic languages. London and New York.
- Pröhle, W. (1909): Karatschajisches Wörterverzeichnis. Keleti Szemle X. pp. 83-150.
- Pröhle V. (1910): A karacsáj föld és népe. In: Pröhle V.: Napkeletröl. Budapest. pp. 133-145.
- Pröhle V. (1914/15): Balkarische Studien. Keleti Szemle XV. pp. 165-276.
- Räsänen, M. (1969): Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17:1, 2.) Helsinki.
- Redhouse, J. (1974): New Redhouse Turkish – English dictionary. İstanbul.
- Róna-Tas, A. (1999): Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An introduction to early Hungarian history. Budapest.
- Róna-Tas, A. (2000): Where was Khuvrat's Bulgharia? AOH 53:1-2. pp. 1-22.
- Roux, J-P. (1966): Faune et flore sacrées dans les sociétés altaïques. Paris.
- Sarybaev, Š. Š. (1993): Kratkij russko-kazahskij slovar'. Almaty.
- Sevortjan, É.V. (1974): Étimologičeskij slovar' tjurkskih jazykov. (Obščetjurskie i mežtjurskie osnovy na glasnye.) Moskva.
- Shaw, R.B. (1880): A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan (Kashghar and Yarkand). Part II. Vocabulary. Calcutta.
- Sipos, J. (2001): Report on my expedition in the Caucasus. In: Károly, L. – Kincses Nagy, É. (eds): Néptörténet – Nyelvtörténet. Szeged.
- Tavkul, U. (1993): Kafkasya dağlılarında hayat ve kültür. Karaçay-Malkar Türklerinde sosyo-ekonomik yapı ve değişme üzerine bir inceleme. (Kültür serisi 78) İstanbul.
- Tavkul, U. (2000): Karaçay-Malkar Türkçesi sözlüğü. (Türk Dil Kurumu Yayınları 770) Ankara.
- Tenišev, É.R. – Sujunčev, H.I. (eds)(1989): Karačaevo-balkarsko – russkij slovar'. Moskva.
- Tenišev, É.R. (ed.)(2001): Sravnitel'no-istoričeskaja grammatika tjurkskih jazykov. Leksika. 2oe izd. dop. Moskva.
- Toparlı, R. – Çögenli, S. – Yanık, N.H. (eds)(1999): El-Kavânînü'l-küllîyye li-zabtî'l-Lügati't-Türkiyye. (Türk Dil Kurumu Yayınları 728.) Ankara.
- Toparlı, R. (ed.)(2000): Ahmet Vefik Paşa: Lehce-i Osmânî. (Türk Dil Kurumu Yayınları 743) Ankara.
- Toparlı, R. – Çögenli, S. – Yanık, N.H. (eds)(2000): Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî. (Türk Dil Kurumu Yayınları 763.) Ankara.
- Van Deusen K. (1998): Mongush B. Kenin-Lopsan: Shamanic songs and myths of Tuva. Shaman 6:1. pp. 63-72.
- Vámbéry Á. (1914): A magyarság bölcsőjénél. A magyar – török rokonság kezdete és fejlődése. Budapest.
- Vásáry, S. (1969): Armeno-Kipchak parts from the Kamenets chronicle. AOH XXII:2. pp. 139-189.
- Voigt V. (1975): A szibériai sámánizmus. Nyelvtudományi Közlemények 77:1. pp. 207-214.